

CHRISTELIJKE KLASSIEKERS

Dietrich
Bonhoeffer
*Verzet en
overgave*

VERZET EN OVERGAVE

 CHRISTELIJKE
KLASSIEKERS

Dietrich
Bonhoeffer
Verzet en overgave

brieven en aantekeningen uit de gevangenis

6e druk

KokBoekencentrum Uitgevers • Utrecht

© 2024 Zesde druk: editie in de serie *Christelijke klassiekers*
KokBoekencentrum Uitgevers
Postbus 13288, 3507 LG Utrecht
www.kokboekencentrum.nl

Oorspronkelijke titel: *Widerstand und Ergebung*

Vertaling en annotaties: Dr. L.W. Legendijk
Ontwerp omslag & binnenwerk: Shortlife, Deventer
Omslagillustratie: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sabra_\(1966\)_-_Franz_Kline_\(1910-1962\)__\(31087622617\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sabra_(1966)_-_Franz_Kline_(1910-1962)__(31087622617).jpg) | (detail) © licentie: Creative Commons Attribution 2.0 Generic
Lay-out binnenwerk: V3-Services v.o.f., Baarn

ISBN 978 90 435 4186 2
ISBN e-book 978 90 435 4228 9
NUR 707

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoudsopgave

Inleiding	7
Proloog	13
Na tien jaar. Verantwoording bij de jaarwisseling 1942/1943	15
I <i>Tijd van de verhoren.</i> April tot juli 1943	33
Brieven van 11 april tot 30 juli 1943	35
Aantekeningen, mei 1943	48
Huwelijkspraak uit de cel, mei 1943	56
Brieven van 11 april tot 30 juli 1943 (vervolg)	63
Concepten voor brieven	72
Brieven van 11 april tot 30 juli 1943 (vervolg)	88
II <i>Wachten op het proces.</i> Augustus 1943 tot april 1944	99
Brieven van 3 augustus 1943 tot 10 april 1944	101
Testament van 20 september 1943	126
Brieven van 3 augustus 1943 tot 10 april 1944 (vervolg)	127
Testament van 23 november 1943	153
Gebeden voor medegevangen, Kerst 1943	154
Brieven van 3 augustus 1943 tot 10 april 1944 (vervolg)	159
Verslag over de gang van zaken bij alarm	166
Brieven van 3 augustus 1943 tot 10 april 1944 (vervolg)	168
Verslag over mijn verblijf in de gevangenis van Tegel	269
Vertelling	275
III <i>Volharden tot de omwenteling.</i> April tot juli 1944	283
Brieven van 11 april tot 18 juli 1944	285

Gedachten voor de doop van Dietrich Wilhelm Rüdiger Bethge	309
Brieven van 11 april tot 18 juli 1944 (vervolg)	317
Verleden. Gedicht	337
Brieven van 11 april tot 18 juli 1944 (vervolg)	341
Aantekeningen, eind juni 1944	350
Brieven van 11 april tot 18 juli 1944 (vervolg)	352
Geluk en ongeluk. Gedicht	354
Brieven van 11 april tot 18 juli 1944 (vervolg)	356
Aantekeningen, juli 1944	364
Brieven van 11 april tot 18 juli 1944 (vervolg)	366
Wie ben ik. Gedicht	371
Christen en heiden. Gedicht	373
Stemmen in de nacht. Gedicht	374
Brieven van 11 april tot 18 juli 1944 (vervolg)	381
IV <i>Na de mislukking</i> . Juli 1944 tot februari 1945	391
Brieven van 21 juli 1944 tot februari 1945	393
Losse gedachten	399
Brieven van 21 juli 1944 tot februari 1945 (vervolg)	401
Aantekeningen, juli/augustus 1944	404
Schema voor een studie	405
Brieven van 21 juli 1944 tot februari 1945 (vervolg)	409
Stadia op de weg naar de vrijheid	414
Brieven van 21 juli 1944 tot februari 1945 (vervolg)	416
De vriend. Gedicht	422
De dood van Mozes. Gedicht	426
Brieven van 21 juli 1944 tot februari 1945 (vervolg)	428
Jona. Gedicht.	431
Goede machten. Gedicht	433
Brieven van 21 juli 1944 tot februari 1945 (vervolg)	435
Register van persoonsnamen	441

Inleiding

Verzet en overgave, inmiddels een klassiek werk geworden in de religieuze literatuur, bevat de brieven en aantekeningen die Bonhoeffer in de gevangenis schreef. En dan hebben we het in het bijzonder over de 23 maanden dat hij gevangen zat. Hij werd op 5 april 1943 gearresteerd, op 21 september wegens ontduiking van militaire dienst aangeklaagd, op 7 februari 1945 opgesloten in de Wehrmachtsgevangenis in Berlijn-Tegel en even voor zijn dood in de ondergrondse gevangenis in de Prinz-Albrecht-Straße in Berlijn ondergebracht. De aanklacht tegen hem was inmiddels veranderd; nu werd hij ook verdacht van deelname aan een samenzwering tegen het Hitler-regime.

De gevangenis, de plaats van scheiding, betekende voor Bonhoeffer: scheiding van zijn familie, van zijn ouders en broers en zussen en hun kinderen; scheiding ook van zijn vriend Eberhard Bethge, de broeders van de Belijdende Kerk en de medesamenzweerders tegen het Nazi-regime; scheiding van zijn kerkelijk werk in opdracht van de Broederraad van de Evangelische Kerk van de Oudpruisische Unie en ook van zijn manuscripten voor een 'Ethiek'; en scheiding tenslotte van zijn verloofde met wie hij feitelijk nauwelijks vertrouwd was geworden. Gevangen zijn betekent, zoals Bonhoeffer eens op een papiertje schreef: 'continuïteit van het verleden en een onderbroken toekomst'.

En ook heeft hij eens over zijn opsluiting gezegd, dat het omgaan met het verleden, de poging het verleden vast te houden, voor hem toch in het bijzonder de angst was het verleden te verliezen. Bonhoeffers in Tegel geschreven brieven en aantekeningen

ningen zijn ook documenten van deze inzet, het verleden niet prijs te geven. En als dat lukt dan zal de gevangene dat ervaren als een groot geschenk, en dat met een verwijzing naar Prediker 3:15 ('en God zoekt weer op, wat voorbijgegaan is'). Hij schrijft in een van zijn brieven dat deze bijbeltekst juist betekent dat alles wat voorbijgegaan is, alles wat tot het verleden behoort zeker niet verloren is; dat God samen met ons ons verleden, dat ons toebehoort, weer opzoekt. De toekomst is uiteindelijk gegarandeerd.

Brieven aan zijn ouders

Als er een levensgevoel genoemd moet worden dat Bonhoeffers verhouding tot het milieu waaruit het stamde, in het bijzonder tot zijn ouders, bepaalde, dan is het wel 'dankbaarheid'. Bijna al zijn brieven worden steevast besloten met gevoelens van grote genegenheid richting ouders (dankbaarheid met het oog op de opvoeding), broers, zussen en hun kinderen.

Tijdens de eerste maanden van zijn gevangenschap (van april tot juli 1943) was er een beperkt briefverkeer. Om de tien dagen mocht hij aan zijn ouders schrijven. Dat hield in dat hij voorzichtig en nauwkeurig moest omgaan met briefpapier. Die brieven tonen aan hoe zorgvuldig en welafgewogen Bonhoeffer met ieder woord dat aan het papier werd toevertrouwd omging. Toen hij gearresteerd werd, was zijn moeder 67 jaar en zijn vader 75 jaar; op leeftijd dus. Daarom probeert Bonhoeffer, gedisciplineerd en onbaatzuchtig, ook in te gaan op de bezorgdheid van zijn ouders over hem en de andere kinderen. Er gaat geen brief voorbij of hij zegt dat het uitstekend met hem gaat, ook al zal dat zeker niet het geval zijn geweest.

De familie Bonhoeffer was zich heel goed bewust van het feit dat niet alles gezegd en geschreven kon worden; dat wist men al lang vóór de arrestatie van twee zonen en een schoonzoon. Men wist dat er altijd een censor meelas. Daarom werden er ook cryptische dingen gezegd die de censor niet be-

greep, maar de familie wel. Zo werd de naam van Eberhard Bethge in de begintijd verzwegen; hij werd de ‘bruidegom’ genoemd. Tevens komen in de brieven van zijn moeder zinnen voor die zij normaal gesproken – aristocratisch als zij was – nooit geschreven zou hebben: toespelingen op de hoge leeftijd van haarzelf en haar man (‘een hartelijke groet van je oude moeder’), uitdrukkelijk verklaren van onschuld, informeren naar een voorgewende astma, aandacht vestigen op ziekten enz.

Naast brieven aan zijn ouders, schreef Bonhoeffer ook aan zijn broers en zussen. Er zijn brieven te vinden aan zijn oudste broer, de fysicus Karl-Friedrich. De thematiek is direct anders. Zoals hij ook weer anders spreekt met zijn zussen Susanne en Ursula. Dat de naam van zijn broer Klaus Bonhoeffer ontbreekt laat zich wel verklaren: Klaus zat tot over zijn oren in het verzet. Ook zijn er een paar brieven aan zijn zwager Hans von Dohnanyi te vinden, die zelf ook gevangen zat. Von Dohnanyi schreef met opzet zeer ontlastend over Bonhoeffer, om de indruk te wekken dat hij Bonhoeffer in een lastig parket had gebracht, en dat Bonhoeffer ten onrechte vast zat.

Theologische brieven

De briefwisseling met Eberhard Bethge begint op 18 november 1943; een half jaar had Bonhoeffer gezwegen vanwege de vele verhoren. Tijdens het wachten op een procesdatum kreeg Bonhoeffer echter meer vrijheid om te corresponderen. Bovendien had hij een hem goed gezinde bewaker bereid gevonden brieven aan Bethge de gevangenis uit te smokkelen. En zo begint een langdurige illegale correspondentie, die later zo’n grote rol zal spelen in de moderne theologie.

De briefwisseling tussen Bonhoeffer en Bethge duurde van november 1943 tot augustus 1944 en heeft een omvang van ongeveer 200 kantjes – de ruimte op de velletjes werd optimaal benut, zelfs de kantlijnen. De persoon en adressant Eberhard

Bethge staat feitelijk voor een heel nieuwe wereld, zowel letterlijk als naar theologische importantie. Hij was de enige met wie Bonhoeffer echt van gedachten kon wisselen en met wie hij zich intellectueel verwant voelde. Bethge was net als Bonhoeffer predikant, behoorde eveneens tot de Belijdende Kerk en speelde een belangrijke rol in het predikantenseminarie te Finkenwalde en later in het Groepsvicariaat te Pommeren. Dat Bonhoeffer en Bethge met elkaar vertrouwd waren en grote genegenheid voor elkaar koesterden, is op iedere bladzijde te lezen en roept herinneringen op aan David en Jonatan. Men wist precies waar de ander mee bezig was en hoe hij zou reageren op bepaalde gebeurtenissen en gevoelens. Zodoende gaat de grote mate van theologische zakelijkheid hand in hand met een haast nog grotere mate van affectie en liefde.

In de brieven wordt uiteraard veel aandacht besteed aan de vragen waarmee Bonhoeffer al heel lang worstelde. Hét thema in *Verzet en overgave* is: 'Wie is Christus vandaag de dag voor ons?' Deze theologische gedachten, met op de achtergrond, of liever gezegd: op de voorgrond, de politieke toestand, hebben nog steeds een inspirerende werking op de hedendaagse theologie.

Bonhoeffers brieven werden door Bethge vanuit Italië – waar hij gestationeerd was – naar zijn moeder gestuurd of tijdens het verlof naar Berlijn gebracht; ze werden uiteindelijk speciaal verpakt en in de tuin van de familie Schleicher begraven. Daardoor bleven er zeer veel brieven, die tussen november 1943 en augustus 1945 geschreven zijn, bewaard. Toch is het een en ander chronologisch niet altijd kloppend te krijgen. Soms ontbreken aanknopingspunten of een slot en moesten er zelfs brieven noodgedwongen vernietigd worden. Helaas zijn dat brieven die geschreven zijn in een tijd (december 1944, januari 1945) waarin Bonhoeffer geweten moet hebben dat hij de strijd ging verliezen. Wie leest over de zoektocht van zijn verloofde naar haar verdwenen Dietrich, krijgt nog steeds een brok in de keel.

Aantekeningen

Van de maanden in de gevangenis van Tegel hebben wij meer informatie van Bonhoeffer dan uit andere perioden van zijn leven. De brieven die in Tegel tot zijn levenselixir behoorden zijn heel verschillend van aard. Zo zijn er notities die ons informeren over de lectuur die Bonhoeffer in de gevangenis las en die ook werd geïntegreerd in zijn eigen theologische schetsen. Er zijn ook beschrijvingen van de wereld van gevangenen; wat gebeurde er als er bomalarm was, hoe gingen gevangenen met elkaar om, en wat was de relatie tussen bewaker en gevangene enz. Er zijn gebeden die Bonhoeffer eind 1943 voor gevangenen schreef ter bemoediging in bange dagen. Er zijn gedichten, waarvan er een ('Stadia op de weg naar de vrijheid') zelfs diende voor zijn 'Ethiek', en een ander op muziek is gezet ('Van goede machten'). Er is een huwelijkspreek en een dooppreek. Er zijn meditatie's naar aanleiding van de Dag(bijbel)teksten (Losungen). En er zijn ook theologische schetsen die uitgewerkt dienden te worden als hij vrij zou komen. Schetsen die de theologie een hele nieuwe richting op moesten sturen.

Het is niet overdreven te zeggen dat *Verzet en overgave* een indrukwekkend document is over de strijd van een mens die weigert zijn situatie te ondergaan als lot, die denkend en analyserend zijn weg zoekt tussen halsstarrig verzet en laffe overgave. Bonhoeffer wint die strijd en bereikt een geestelijke vrijheid die hem in staat stelt te leven voor anderen. Met de ernst en de scherpte van een ter dood veroordeelde denkt hij na over de toekomst van de mensen en met name de christenen, over de mondigheid van de mens, over een areligieus christendom en de plaats van de kerk in de wereld.

Deze nieuwe editie van *Verzet en overgave* – gebaseerd op deel 8 van de Dietrich Bonhoeffer Werke – biedt wat meer dan eerdere uitgaven. Zo zijn er brieven toegevoegd, die in vroeger tijden uit piëteit voor mensen die nog leefden zijn weggelaten, alsook bepaalde gedachten en opmerkingen die lang geleden misschien

als kwetsend of al te openhartig zouden zijn bestempeld. Ook is deze uitgave voorzien van een uitgebreider notenapparaat dan voorheen het geval was, zodat meer achtergrondinformatie de brieven begeleidt.

Kortom: *Verzet en overgave* biedt informatie over Bonhoeffers familie, zijn leven en de gebeurtenissen uit die tijd; zij geeft de tekst van geciteerde bijbelplaatsen en liederen en een verantwoorde datering van de brieven. Door de toevoegingen is het accent ongetwijfeld iets anders komen te liggen dan in vroegere uitgaven van de gevangenisbrieven. Het privé-leven komt sterker naar voren. Misschien ontstaat zelfs de indruk dat die tijd en veel van wat gezegd werd ver achter ons ligt. Maar de ontmoeting met een authentiek stuk geschiedenis, vroomheid en theologie, wordt verdiept; de ontmoeting met het leven, zoals enkele zich van hun verantwoordelijkheid bewuste christenen en ook enkele mensen die zich meer van het geloof gedistantieerd hadden, dat hebben doorleefd, toen zij geplaatst werden voor het dilemma van een vernietiging van buitenaf of van binnenuit. Juist hier ontstonden Bonhoeffers visioenen over een toekomstig christendom, die de tand des tijds met gemak hebben doorstaan.

Leo Lagendijk

Proloog
NA TIEN JAAR

*Verantwoording bij de jaarwisseling 1942/43**

Tien jaar is in het leven van ieder mens een lange tijd. De tijd keert nooit terug, is het kostbaarste goed waarover wij beschikken en daarom verontrust ons, telkens als we terugzien naar het verleden, de gedachte dat we misschien onze tijd verloren lieten gaan. Verloren tijd – dat is tijd waarin wij niet als mens leefden, geen ervaring opdeden, niet leerden, werkten, genoten of leden. Verloren tijd is tijd zonder inhoud, lege tijd. Dat waren de achter ons liggende jaren zeker niet. We hebben veel, enorm veel verloren, maar niet onze tijd. Zeker, kennis en ervaring die men verzamelt en waarvan men zich later bewust wordt, zijn niet meer dan abstracties van het werkelijke leven, zoals het geleefd werd. Toch vraagt een verantwoord leven dat men zich herinnert, dat men verworven kennis bewust maakt en gebruikt, al blijft het waar dat ook kunnen vergeten genade is.

De volgende bladzijden wil ik proberen mij rekenschap te geven van enkele conclusies en inzichten die zich in de loop van die tijd bij ons allen vastzetten. Geen persoonlijke belevingen, geen systematisch geheel, geen beschouwingen of theorieën, maar de conclusies omtrent het menszijn, waartoe wij in een kring van geestverwanten samengekomen zijn. Ze hebben geen andere samenhang dan onze levens waarin ze ontdekt werden. Geen nieuws – het was vroeger ongetwijfeld al bekend – maar dingen die wij opnieuw moesten ontdekken en ervaren. Over

* Hans von Dohnanyi, Hans Oster en Eberhard Bethge ontvingen dit stuk met kerst 1942. Een exemplaar bleef bewaard onder de dakpannen van het ouderlijk huis in Charlottenburg, Marienburger Allee 43.

deze dingen schrijven is onmogelijk, zonder bij ieder woord dankbaar te zijn voor de beproefde geestes- en levensgemeenschap, door al die jaren heen bewaard.

Geen vaste grond onder de voeten

Zijn er ooit in de geschiedenis mensen geweest die in de eigen tijd zo weinig steun vonden als wij? Mensen, die alle mogelijkheden van de eigen tijd zagen als onverdraaglijk, zinloos, indruisend tegen het leven zelf? Waren er ooit mensen die hun inspiratie zochten in het verleden en de toekomst, ver van de eigen tijd en zijn mogelijkheden, en die toch, zonder fantasten te zijn, zo rustig en vol vertrouwen op het slagen van hun zaak konden hopen?

Of luidt de vraag: hebben mensen, met verantwoordelijkheid staande voor een grote historische omwenteling, altijd hun situatie beleefd als wij de onze – juist omdat er iets volkomen nieuws geboren werd, dat niet te herleiden was tot de mogelijkheden van hun heden?

Wie houdt stand?

De grote maskerade van het kwaad heeft alle ethische begrippen op losse schroeven gezet. Dat de duivel de gestalte aanneemt van het licht, van het goede, van historische noodzaak of sociale rechtvaardigheid, brengt iemand uit onze traditionele zedelijke begripswereld volkomen in de war. Voor een christen die met zijn bijbel leeft is het de bevestiging van de onpeilbare slechtheid van het kwaad. Het is duidelijk dat de *verstandigen*, die met de beste bedoelingen en zonder oog voor de werkelijkheid menen het ontwrichte bouwsel met wat redelijkheid weer in zijn voegen te kunnen krijgen, zonder meer falen. In hun kortzichtigheid willen zij aan allen recht doen en worden ze bij de botsing van de tegengestelde machten verpletterd zon-

IN DE SERIE *CHRISTELIJKE KLASSIEKERS*
VERSCHIJNT EEN WAARDEVOLLE SELECTIE
VAN TOONAANGEVENDE, INSPIRERENDE
UITGAVEN UIT HET VERLEDEN.

Dit boek behoort ongetwijfeld tot de grote klassieke werken in de religieuze literatuur. Het bevat brieven, aantekeningen en gedichten die Bonhoeffer in de gevangenis schreef van 1943 tot 1945. Met de ernst en de scherpte van een ter dood veroordeelde denkt hij na over de toekomst van de mens en met name de christen, over de mondigheid van de mens, over een areligieus christendom en de plaats van de kerk in de wereld.

Dietrich Bonhoeffer (1906-1945) is voor velen de bekendste theoloog uit de twintigste eeuw. Hij heeft een onuitwisbare indruk gemaakt door zijn verzet tegen het bewind van Hitler, wat leidde tot zijn executie vlak voor de bevrijding in april 1945.

KokBoekencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT

ISBN 978 90 435 4186 2 • NUR 707

9 789043 541862